

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.2>

О. С. ЗУБЧЕНКО

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

ТОРГІВЛЯ ЯК ІНСТИТУТ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Статтю присвячено актуальним проблемам соціальних відносин у сфері торгівлі на тимчасово окупованих територіях Запорізької та Херсонської областей. Спираючись на принципи теорії соціальної дії, соціального обміну та феноменологічне розуміння повсякденності, автор стверджує, що в окупації торгівля стає одним із ключових інструментів укріплення влади загарбників, створення ілюзії нормального життя поза Україною, каналом соціальної мобільності та способом формування лояльних до ворога колаборантських груп. У статті приділено увагу юридичним та морально-етичним аспектам економічної діяльності у невідконтрольних районах, показано способи знищення українського рітейлунгу, відзначено інституціональне переродження, коли місце зручних для покупок торговельних мереж займає стихійна торгівля. Дослідник доходить висновку, що практика формування «ножиць цін» на продовольчі та промислові товари спрямована на економічне пограбування окупованих територій та проводить відповідні аналогії із діями комуністичного та нацистського режимів на території України у 1930–40 роки. Водночас констатується, що зміна асортименту товарів широкого вжитку через завезення продукції із Криму та Росії має велике символічне значення для конституювання неукраїнського простору споживчої поведінки. Окрему увагу приділено примусовій рублевізації як інструменту легітимізації нових інституційних порядків, остаточного розриву із вільною Україною та ресурсного пограбування українського Півдня через маніпуляції з обмінним курсом, сферами обігу гривень та рублів і квазіекономічних активностей, пов'язаних із окупаційними грошима. Автор доходить висновку, що ці псевдоінституціональні практики не мають об'єктивної соціально-економічної основи, існують виключно на російських штиках та підуть в небуття із приходом ЗСУ.

Ключові слова: колабораціонізм, торгівля, гроші, примусова рублевізація, «ножиці цін».

Постановка проблеми. З перших днів повномасштабної російської агресії у лютому 2022 року майже три чверті території Запорізької області, де проживало понад 700 тис. людей, опинилося під окупацією. Активні бойові дії не зачепили більшості населених пунктів,

проте запоріжці за лінією розмежування війни відчувають глибокі соціально-економічні зміни, які торкнулися різних аспектів їхнього життя: вільного пересування, освіти, транспорту, житлово-комунального господарства, отримання найпростіших адміністративних послуг тощо.

Найважливіше місце серед них займають соціальні відносини, що виникають у процесі купівлі-продажу товарів та послуг. Вони мають подвійну природу, відображаючи, з одного боку, необхідність задоволення базових потреб людини, а з іншого – втілюючи соціально-відтворювальну функцію грошей, що стає особливо актуальною у переломні історичні моменти. Форми, способи, техніки та платіжні засоби здійснення торговельних операцій не тільки допомагають нам орієнтуватися у зовнішньому світі та здійснювати процедури соціального обміну, але й відтворюють (або наново розбудовують) контури інституційного порядку.

Таким чином, в окупації торгівля стає одним із ключових інструментів укріплення влади загарбників, створення ілюзії нормального життя, остаточного розриву відносин із Україною та водночас потужним каналом економічної, політичної та соціальної мобільності для колаборантів. Але, як свідчить досвід звільнення Харківщини та Херсонщини, створені за правилами ворога інституції є вкрай недовговічними, а їхні представники безслідно зникають разом із відступаючою російською армією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. М. Вебер розглядав економічну поведінку особистості через призму соціальної дії, що містить суб'єктивний сенс, та водночас співвідноситься з діями інших та зорієнтована на них [1, с. 137]. Параліч поставок продуктів до великих мереж у перші дні Великої війни тягне за собою розквіт стихійної торгівлі. Молоко та сир замість полиць фешенебельних супермаркетів доводиться купувати із багажника авто або навіть із землі. При цьому економічна дія закріплюється через соціальні структури, породжуючи нові соціальні практики та соціальні групи (домовленості із окупантами щодо безперешкодного провозу товарів із Росії та окупованого Криму, «віджим» магазинів, «обнальщики» безготівкової гривні та як апофеоз – майже офіційно узаконений інститут «смотрящих»). З позицій феноменології торгівля сприяє усталенню повсякденних шаблонів нашої поведінки, які відрізняються за часовими, просторовими та історичними рамками, типізації споживчих запитів, емоцій та переживань, оформленню певного образу життя (ранкова кава від “Lavazza” на зупинці, бургер із Макдональдсу в обідню перерву та курчата «Наша Ряба» дорогою додому) [2, с. 131–134]. Для Дж. Хоманса відносини купівлі-продажу є прикладом зміцнення соціальних зв'язків у разі успішної співпраці [3, с. 48–49]. Досвід соціальних взаємодій за часів вільної України дозволяє вибудувати певні стандарти очікування (ціна, якість, асортимент продукції), а їхні порушення

окупантами – викликати не тільки разове невдоволення, але й глибоку недовіру до всієї соціально-економічної системи, яку принесли на кремлівських штиках.

Серед вітчизняних дослідників значну увагу соціальним аспектам споживання приділяла Я. Зоська [4], кооперації соціології торгівлі та брендингу – Н. Шуст [5], проблемам соціальної відповідальності торгівлі у сільській місцевості – Н. Міценко [6]. Питання економічного колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях України порушуються у роботах К. Янішевської [7], К. Долгорученка [8], О. Чальцевої [9], С. Письменського [10], І. Берднік [11] та інших авторів.

Виділення не вирішеної раніше частини загальної проблеми. Разом з тим у соціально-гуманітарних науках поки що не знайшло належного розгляду питання – чому соціальні інститути, що, на перший погляд, не пов'язані із здійсненням військового та поліцейського контролю та адміністративно-розпорядчих повноважень, стають інструментами поневолення захоплених Росією українських земель.

Мета статті – охарактеризувати основні тенденції у сфері торгівлі на тимчасово окупованих територіях Півдня України (на прикладі Запорізької та Херсонської областей), визначити форми колабораціоністських практик та залученість до них представників різних соціальних груп, охарактеризувати примусову рублевізацію як засіб соціального підкорення та економічного пограбування населення.

Виклад основного матеріалу. До війни роздрібна та гуртова торгівля була однією із найбільш розвинених галузей економіки Запорізького регіону, яка включала 3,9 тис. суб'єктів господарювання та 58 тис. приватних підприємців (загалом – 85 тис. працівників, друге місце за кількістю зайнятих). Варто відзначити, що ці дані, очевидно, не включають реалізаторів на ринках, осіб, які займаються стихійною торгівлею, а також жителів сільської місцевості, що епізодично збувають сільськогосподарську продукцію власного виробництва.

Обсяг роздрібної торгівлі у січні 2022 року становив 5,6 млрд грн, збільшившись за попередній рік на 18% (з урахуванням індексу інфляції). Середня зарплата у галузі була 9,6 тис. грн (дві третини від середньобласної), що, вірогідно, пов'язане із високим рівнем тонізації [12]. У Запорізькому краї активно працювали загальнонаціональні («АТБ», «Сільпо», «Епіцентр», «Апельмон», «Економ плюс», «Фуршет», «Велика кишеня», «Простор», «Eva», «Фокстрот», «Ельдорадо») та регіональні («Ветеран», «Дніпро») торговельні мережі.

Частина четверта ст. 111 (прим) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» відносить до колабораціонізму будь-яку господарську діяльність, що відбувається у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора. За такою

логією нормотворця під відповідальність (від великого штрафу до позбавлення волі) підпадає як керівник великого маркету, що реалізує тисячі різних товарів та перераховує «податки» до фейкового бюджету, так і бабуся, яка продає зелень із власного городу та сплачує містове незаконному «ринку».

Відповіді на питання щодо раціональності та практичної реалізації положень Закону знаходяться далеко поза межами економічної сфери. Йдеться про світоглядну проблему того, як держава оцінює соціальні відносини серед наших співвітчизників, що з різних причин не змогли виїхати із загарбаних земель. Морально-етичний бік цієї справи добре охарактеризував адміністратор телеграм-каналу «СУКИ Мелітополя»: «Орки методично уничтожают город Запорожье, запорожцев, живущих в Запорожье, мелитопольцев, получивших убежище в Запорожье, бердянцев, энергодарцев, каховцев, херсонцев. Уничтожают без эмоций, хладнокровно, буднично. Базовым городом, где они... спят, едят, ходят на рынки, гуляют в ресторанах, живут в покинутых наших квартирах и домах... пользуются бассейнами/баними – является Мелитополь. Вы, местные... за денежку малую предоставляете им ВСЕ эти услуги. Вы все вместе помогаете ИМ убивать НАС! Горе вам... когда мы вернемся» [13].

За тривалого контролю за фізичним та інформаційним простором будь-яка соціально-економічна активність без погодження із ворогом стає небезпечною для життя та здоров'я. Водночас те, що для когось є заробітком на шматок хлібу, може сприяти постачанню ворожого війська, зростанню морального духу його солдат та утвердженню окупаційних інститутів.

На нашу думку, за таких обставин законодавцю доцільно чітко розрізняти три ракурси будь-якої економічної діяльності – як канал соціальної мобільності та можливості прислужитися росіянам (ремонт військової техніки, постачання продукції до РФ, «віджим» приміщень українських торговельних мереж), механізм збереження звичного джерела доходів (невеликий продуктовий магазин, кіоск) та практику адаптації до важких умов життя (продаж пенсіонерами городини та фруктів зі своїх присадибних ділянок). Такі діяння кардинально відрізняються за масштабом, регулярністю, обсягом акумульованих фінансових ресурсів та головне – за тяжкістю суспільних наслідків. Це потребує внесення змін до чинної законодавчої бази з питань колабораціонізму.

Певну увагу розподілу товарів і послуг на тимчасово окупованих територіях приділено і у міжнародному праві. У ст. 55 Четвертої Женевської конвенції визначено, що держава-окупант зобов'язана забезпечувати цивільне населення продовольством та санітарними матеріалами, зокрема, шляхом завезення зі своєї території [14]. На практиці все інакше. Вже 25 лютого після заходу до Мелітополя перших російських військових почалися масові мародерства. «Сначала

солдати разбили витрины супермаркетов, видимо, были голодные. Потом в эти дыры полез народ», – згадують місцеві жителі [15]. В порушення принципів міжнародного права щодо організованого та унормованого характеру конфіскацій, військовослужбовці ворога стали ініціаторами знищення торговельної інфраструктури міста.

Згодом до росіян приєдналися місцеві декласовані елементи: «в городе орудовали целые шайки местных жителей – «бедные, алкоголики, бывшие зеки. Они быстро собрались в группы и, например, прямо у меня во дворе вскрывали продуктовый и с счастливыми лицами выносили оттуда алкашку. И не просто вскрывали, чтобы еду взять, а окна били, полки ломали, крушили все» [16]. Нічого дивного у цьому немає, адже Г.Лебон відзначав, що у наговпу народжується відчуття великої сили та непереможності, готовність до імпульсивних дій, а також повна втрата почуття власної відповідальності за все своєне [17, с. 5–7]. Для багатьох пограбування супермаркетів стало першою сходиною у девіантній кар'єрі. Наприклад, Владислав Л., 2003 р. н. із с. Костянтинівка Мелітопольського району спочатку разом із своїми приятелями крав побутову електроніку із магазину «Фокстрот», а за кілька тижнів скоїв державну зраду, вступивши на службу до «народної міліції». Дрібна підприємниця із Мелітополя Анна Є., 1985 р. н. наприкінці зими грабувала супермаркети, згодом фільмувала для окупантів учасників проукраїнських мітингів, писала доноси на своїх сусідів, а згодом отримала призначення до силових структур окупантів [18].

Ознакою громадянської зрілості мелітопольців стало формування «народних дружин» для охорони важливих об'єктів. «Чтобы бороться с мародерством, жители Мелитополя сформировали «отряды охраны правопорядка» – защищали магазины от грабителей, пытались ловить мародеров самостоятельно. Около 300 человек патрулировали город ночью – и охранники из ЧОПов, и обычные мужчины. Если они ловили мародеров, то привязывали их скотчем к дереву или столбу, кого в штанах, кого без штанов, фотографировали и оставляли на холоде» [16]. Разом з тим варто розуміти, що члени цих формувань діяли із дозволу окупантів та фактично допомагали йому забезпечувати у місті мінімальний громадський порядок.

Пограбування українських ритейлерів мало системний та загальний характер. Зокрема, було захоплено близько 100 магазинів АТБ, 21 заклад компанії Fozzy Group (торговельні марки «Сільпо», «Trash! Траш!», Varus), 32 магазини «Економ плюс» та гіпермаркет «Метро» у м. Маріуполь. Загальний розмір збитків фахівці оцінюють у понад 50 млрд гривень [19].

На тлі видавлювання великих мереж на окупованих територіях почала швидко погіршуватися гуманітарна ситуація. Командування російських військ грубо порушує ст. 59 вищеназваної конвенції, блокуючи завіз української допомоги. Інституційний вакуум починає швидко заповнювати стихійна торгівля. Як у давні часи, базар

стає найважливішим елементом міського життя. У Мелітополі по вул. Героїв України імпровізовані прилавки розмістилися з обох боків вулиці, багато людей торгувало з машин. Аналогічна ситуація спостерігалася біля Таврійського торговельного майданчику на мікрорайоні, де навіть працювала пересувна аптека. У середині весни 2022 року редис коштував 13–15 грн, морква та яблука – 20 грн, цибуля – 17–23 грн, лимони – 120 грн, огірки – 40 грн, перепілки – 160 грн, пеленгас – 100–130 грн, рис та цукор – 80 грн, макарони – 60 грн за кілограм [20].

За умов паралічу стаціонарної торгівлі та блокади гуманітарних вантажів із Запоріжжя «стихийщики» сприяли задоволенню елементарних потреб населення. Водночас окупаційна влада штучно створила ситуацію «ножиць цін» – ранні овочі, через блокаду шляхів на вільну Україну, продавались за копійки (навесні кіло огірок у Запоріжжі коштувало 80–120 грн, а у регіональному центрі городництва, окупованій Кам'янці-Дніпровській – 3–5 грн). При цьому багато сільгосппродукції було просто знищено. Натомість імпорتنі фрукти вирости в ціні в кілька разів, істотно подорожчало м'ясо та сало, а вартість російської побутової хімії сягала 300–400 грн за флакон. Проте найбільше мелітопольців шокували ціни на одяг та взуття. «Зимові чоботи коштують 4500 гривень. Теплі джинси – 4000 гривень, або 5000 тисяч рублів. І це на центральному ринку, де завжди одяг дешевший [21].

Варто згадати, що аналогічні процеси, спрямовані на пограбунок України, спостерігалися за часів сталінської індустріалізації та стали одним із важливих чинників Голодомору 1932–1933 років. Згодом практику створення штучного розриву між цінами на харчі та промтовари взяли на озброєння нацисти. Федір Михайленко із Переяслав-Хмельницького району згадував у своєму щоденнику: «5 липня 1942 року. Неділя. День сонячний, жаркий. Я з Ганною був у городі., Ганна продала дві куриці за 170 карбованців, 10 яєць за 40 карбованців та табаку торбину по 20–15 карбованців стакан. Але не купила нічого. Ботіночки ношені – 300 карбованців, штани – 300 карбованців, спідниця – 600» [22].

Ще однією поширеною колаборантською практикою у березні – травні 2022 року стає завезення товарів із окупованого Криму. Зокрема, у Мелітополі до цього долучилася впливова родина Доломанів. Використовуючи мережу комунальних аптек, яку вони контролювали до війни, Роман та Наталя у тісній співпраці із ворогом почали масово завозити російські ліки, «націоналізувати» приватні аптеки та реєструвати фармацевтичні заклади міста за російськими стандартами. Для керівництва новоствореною мережею переважно залучаються родичі, більшість з яких вже встигли отримати російські паспорти [23]. По суті, маємо справу із новою формою соціальних зв'язків – родинним колабораціоністським кланом. З одного боку, його разом із іншими сім'ями зрадників вбудовано до загальної корупційної

системи Балицького, а з іншого, Доломани, як і багато інших віп-колаборантів, постійно намагаються сформувати прямі контакти із російськими посадовцями із Криму, Ростову та Краснодару, отримавши у такий спосіб додаткові гарантії безпеки свого «бізнесу».

Аналогічні процеси, але меншого масштабу спостерігались і на інших територіях. У м. Кам'янка-Дніпровська окупанти «подарували» всю місцеву аптечну мережу своїм близьким подругам – Ірині Ф. та Катерині Л. Інші колаборанти, зокрема, Володимир та Аліна Н. із с. Велика Знам'янка Василівського району постачали на півострів тепличні огірки та помідори. Для полегшення пересувань вони одними із перших у селі отримали російські паспорти та навіть змогли влаштувати своїх родичів до окупаційної «школи». Їхній земляк Юліан М. разом з дружиною не тільки торгує на кримських базарах, але й активно підтримує окупаційну адміністрацію, бере участь у всіх пропагандистських заходах, прославляє Росію у соцмережах [24]. У м. Бердянськ одними із перших торговельні контакти з Кримом за сприяння окупаційної комендатури налагодили місцеві підприємці – власники групи «Азомаст» Іван Б. та Олександр П. [25].

Разом з тим великої радості у місцевих жителів від зміни торговельної логістики немає: «Російські товари, які активно завозяться з Криму, мало того, що продаються за невиправдано завищеною ціною, ще й відрізняються надзвичайно низькою якістю». У місцевих соцмережах можна побачити сотні скарг бердянців на огидний смак російських продуктів, а також на прострочені та неякісні товари» [26].

Загалом, зміна асортименту товарів широкого вжитку має велике символічне значення для конституювання неукраїнського простору споживчої поведінки. Можна погодитися з І. Набрusco, що споживання створює «симулятивну реальність», де предметам природного світу надається особливий смисл, що уможливорює створення відносин на основі імітації природних та соціальних явищ, проектуючи і конструюючи окреме індивідуальне життя [27, с. 96].

Наступним кроком окупантів із укріплення контролю за фінансово-економічною сферою регіону стає привласнення вже пограбованих приміщень українського рітейлінгу. Цей процес відбувався за активної участі російських військових, місцевої колаборантської влади та кримінальних авторитетів. У Херсоні гіпермаркет «Епіцентр» та «Нова лінія» загарбники зайняли під приводом «націоналізації». У Бердянську, Новій Каховці, Мелітополі та Херсоні замість «АТБ» рашисти відкрили свої магазини «Мера» або «Сытный маркет».

Експропріатори вкрали у законних власників холодильне обладнання, торговельні стелажі, касові термінали, залишки товарних запасів та під страхом фізичної розправи змусили вийти на роботу частину колишніх співробітників. В середині магазину все ще лишився бренд антураж «АТБ» та написи українською мовою. Проте все інше вже зовсім не українське. Місцеві жителі розповідають про напівпорожні

полиці та ціни, що на тлі тотального безробіття і зuboжіння вищі, аніж у вільному Запоріжжі та навіть європейських країнах. Зокрема, куряче філе «Ряба» продають по 193 грн (в Україні – 120 грн), шоколадні цукерки «Гулівер» – 455 грн (250 грн) за кілограм, пляшка горілки 0,5 л – 200 грн (110 грн), а шампанського – 280 грн (120 грн). Натомість нові господарі всіляко підкреслюють свою лояльність до загарбників, розміщують на фасаді пропагандистські гасла та георгіївські стрічки, і навіть у назві магазину яскраво виокремлюють рашистську свастику “V”. Саме цьому багато запоріжців бойкотували окупантську торгівлю, не бажаючи підтримувати ворога своїми грошима. 16-ти річна Настя із Бердянська жаліється, що їй нестерпно боляче і неприємно бачити російську продукцію на полицях магазинів. Вона навіть якийсь час відмовлялася їсти продукти, які мама приносила з магазину: «Я вже не могла бачити ці російські продукти. Я дивилася на них і просто плакала», – говорить дівчина [28].

Така політика окупантів ставить на меті соціально-економічну маргіналізацію місцевих жителів. «Зараз дефіциту продуктів немає, проте у людей бракує грошей. Це така стратегія рашистів: ввести у злидні людей на тимчасово окупованих територіях. Так їм легше буде керувати та втілювати свої пропагандистські наративи», – відзначає Мелітопольський міський голова І. Федоров [29].

Для багатьох підприємців співпраця із ворогом стала потужним каналом соціальної мобільності. Господарка невеличкого магазину із с. Шевченко Мелітопольського району Світлана С. розміщувала ворогів у порожніх будинках, сприяла проведенню фейкового «референдуму», доносила на проукраїнські налаштованих односельців та у винагороду отримала посаду «голови» сільської ради. Власниця бутіку «Модний підвал» Ірина Ч. надавала знижку у 25% особам, які отримали російське громадянство, долучилася до організації ринку інтимних послуг для росіян, а згодом отримала від окупантів ще один магазин [30].

Вагомий внесок у створення інфраструктури розміщення та харчування окупаційних військ зробили власники готелів та ресторанів Мелітополя, який росіяни оголосили своєю «столицею». Найбільш відомим колаборантом став господар ресторану «Привал мисливця» О. Марченко. Саме тут у грудні 2022 року артилерійським ударом ЗСУ було знищено кілька десятків чеченських найманців. Також всі умови для проживання та відпочинку ворожих вояків створювалися у таких закладах як «Джoker», «Залишусь у подруги», «Пан і Пані», «Скай Гарден», «Райський куточок», «Катерина». Їхні власники та менеджери прикрашали приміщення російською та радянською символікою, організовували віп-обслуговування для командування, готували спеціальні музичні програми на окупантські свята. Своє ставлення до цих пристосуванців гарно описали підписники одного із проукраїнських телеграм-каналів: «Когда наша пехота умывается кровью, останавливает животами снаряды, живет в мокрых окопах, вы... накрываете им

столы. Миллионы лишились квартир, домов, вы ... перерегистрировали имущество в их законодательном поле.... Всегда была возможность просто встать, все оставить и уехать. Вы предпочли подавать ублюдкам водочку. Скорее всего, после деокупации, у вас не останется ни бизнеса, ни собственности» [31].

Ця проблема не є абсолютно новою для українських дослідників, адже і за часів нацистської окупації ідейна розгубленість, дезорієнтація, деполітизація, деморалізація, соціальна аморфність, терор та важке матеріальне становище змушували громадян пристосовуватись до «нового» режиму шляхом відмови від певних моральних цінностей заради фізичного виживання. В.Духневич відзначає, що воєнні дії як екстремальна ситуація, суттєво змінюють свідомість особистості. У такої людини з'являються моделі поведінки, що обмежують її соціальну та громадянську ефективність. Потреба в безпеці запускає... орієнтацію на тих, хто може її гарантувати» [32, с. 22]. Віп-колаборанти у сфері торгівлі діють цілком усвідомлено. Хтось йде на співпрацю з «новою» владою з ідеологічних міркувань, хтось використовує потенціал нових соціальних зв'язків у «адміністрації» Балицького, а хтось намагається вибудовувати прямі контакти із російськими «смотрящими», що поступово перебирають реальну владу в регіоні.

Проте варто усвідомлювати й інший досить неприємний факт – чим тривалішою є окупація, тим більше людей у тій чи іншій формі піде на співпрацю з ворожими силами. Очевидно, що після приходу української армії не вдасться уникнути численних соціальних конфліктів поміж представниками різних соціальних груп, у мікроспільнотах та на міжособистісному рівні. Рядові працівники торгівлі, які не матимуть змоги втекти, разом із вчителями та дрібними чиновниками, що працювали на ворога, стануть ключовими їх учасниками. Щоб попередити латентне соціальне протистояння між тими, хто повернувся та лишився, що може розтягнутися на довгі роки, Українська держава вже нині має працювати як над удосконаленням нормативної бази з питань колабораціонізму, так і над підготовкою значної кількості фахівців-медіаторів.

Ще одним потужним інструментом прискорення соціально-економічної інтеграції окупованих територій до складу держави-агресора є примусова «рублівізація». Світовий досвід доводить, що на загарбаних землях держави-окупанти, як правило, надають перевагу не «справжнім» грошам, а ерзац-валютам. Під час французьких революційних війн наприкінці XVIII ст. монархічна коаліція на загарбаних землях випускала підроблені асигнати для покриття військових розходів. Поширенням фальшивих місцевих грошей займалися окупаційні адміністрації Наполеона в Австрії та Росії, бісмарківська Німеччина за часів франко-прусської війни 1870–1871 рр. та японські війська у контрольованих районах Китаю у 1894–1895 рр. За часів нацистської окупації на території України ходили військові марки, радянські

рублі (червінці) та карбованці, що з'явилися в обігу влітку 1942 р. Курс останніх повністю залежав від ситуації на фронті та почав стрімко падати після Сталінградської та Курської битв, зводячись до нуля із наближенням радянської армії.

Повноцінне дослідження впровадження російської валюти на окупованих територіях є темою окремої наукової розвідки. Разом з тим для розуміння її впливу на становлення колабораціоністських практик відзначимо кілька ключових моментів. По-перше, до війни значного попиту на рубль, за який давали 37–40 копійок, у регіоні не було. Кремлівські гроші, на відміну від долара США, не виконували жодних соціальних функцій: порівняння вартості нерухомості та авто, рівня заробітних плат, комунальних платежів та цін на продукти у різних країнах, і не були інструментом заощадження. Рублі на гривні міняли переважно люди, що їздили на заробітки до північно-східного сусіда, та члени їхніх родин. По-друге, рубль прийняв на себе весь негатив радянських часів (а разом з ним і прізвисько «дерев'яний»), набувши ще більш жахливої репутації після російського дефолту 1998 року. Із анексією Криму, початком війни на Донбасі та низкою громадських кампаній із бойкоту російських товарів позиції рубля зовсім послабилися, хоча до 24 лютого він був у вільній купівлі-продажі у всіх обмінниках. По-третє, значну роль відіграє психологічна готовність прийняти новий платіжний засіб як символ приналежності до Росії, що широко проявилася під час анексії Криму у 2014 році та не абсолютно не спостерігалася на новоокупованих територіях України.

У свою чергу гроші як соціальний інститут мають дуже багато функцій і визначити, які з них найбільш рельєфно проявляються у певний історичний момент дуже важко. На наш погляд, у процесі насильницької рублевізації Півдня України на перший план вийшли комунікативна та регулятивна функція грошей, важливу роль у реалізації яких відігравала система торгівлі.

Як відомо, найбільш вразливими до зовнішнього інформаційного впливу є соціально незахищені верстви населення, тож кампанію рублевізації вороги почали із роздачі однакових для всіх пенсій у 10 тис. рублів (спочатку у Генічеську, згодом – у решті міст окупованої Херсонщини та на Запоріжжі). У такий спосіб вони переслідували кілька завдань: по-перше, привернути на свій бік найменш схильну до виїзду та найбільш проросійську (за результатами виборів минулих років) частину населення; по-друге, створити критичну масу рублів на ринку (через низький рівень життя пенсіонери не мають змоги робити заощадження; по-третє, сформувати сприятливий для себе інформаційно-проблемний порядок денний (де дають, за якими документами, як уникнути черг тощо). Згодом зарплати у рублях почали отримувати колаборанти у фейкових владних органах, поліцаї, працівники освіти, медицини та культури, що стали на бік ворога. Щоправда, жителі м. Приморськ Запорізької області повідомляють, що отриманими вдома

«окупаційними» рублями на території Росії вони не змогли розраховатися [33]. Про несправжність та обмеженість сфери обігу ворожих грошей також говорять українські посадовці та громадські активісти на Херсонщині [34].

За нормального інституційного розвитку регулятивна функція грошей проявляється у здатності до соціальної взаємодії, узгодження інтересів, координації зусиль та оформлення системи соціальної стратифікації. Цей процес відбувається на основі контролю за грошовими потоками, монополізації державною владою важелів відповідальності, примусу, заохочення, винагороди та покарання. Проте окупаційні реалії зовсім інші. Комерсанти, що афілійовані з окупантами, скуповують за безцінь сільськогосподарську продукцію. «Тонна (зерна – авт.) – 3 тисячі. Это очень мало по сравнению с прошлым годом. Там было 6 грн за килограмм. Большие фермеры... закупают и отдают за пай деньгами, но они зерно держат «на потом», чтобы... в дальнейшем, продать дороже» [35]. Ясна річ, що великий агробізнес, який залишився працювати в окупації, не міг просто так, без мовчазної згоди окупантів, відкласти збіжжя «на потім». Очевидно, що кожен із лендлордів тією чи іншою мірою співпрацював із ворогом. На незгодних чекав пограбунок через т.зв. ДП «Государственный зерновой оператор». Протягом 2022 року росіяни вкрали у Запорізькій області 300 тис. тон зернових, олійних та зернобобових культур, значну частину з яких було незаконно експортовано до країн Африки та Азії [36]. Також наближені до колаборантської адміністрації та місцевих «смотрящих» гуртовики скуповували за безцінь м'ясо у живій вазі, городину, фрукти та мед.

У сфері роздрібно́ї торгівлі застосовувався інший інструмент пограбування – маніпуляції із курсом рубля до гривні – спочатку 2:1, потім 1:25, 1:1 і так нібито до повного виведення гривні із обігу в останній день 2022 року. Щоправда, у регіонах ситуація є досить різною. Зокрема, на правобережній Херсонщині із середини жовтня, із активізацією наступу ЗСУ, люди почали активно позбавлятися «дерев'яних». 22 жовтня 1 російський рубль можна було обміняти на 20 українських копійок, при цьому кількома днями раніше на чорному ринку з нього давали 72 коп. Дуже швидко курс знизився до 62–65 коп., а коли в Херсоні вже стало чути українську артилерію, рубль коштував лише 30 коп. [37].

Значні відмінності у використанні рублів спостерігались поміж представниками різних соціальних груп. Літні люди набагато швидше переходили на рубль, адже гривневих заощаджень у них не було, а банківські відділення та банкомати українських банків до початку літа припинили роботу на тимчасово окупованих територіях. Для зняття готівкової гривні доводилося звертатися до т.зв. «обнальщиків», які встановивши корупційні зв'язки із окупантами, майже безперешкодно перетинали лінію розмежування. Проте із жовтня 2022 року росіяни фактично повністю припинили сполучення із вільною Україною та

надходження готівкової гривні звелося майже до нуля. У той же час великі торговельні заклади все ще продовжували працювати із безготівковою гривнею. Відтак спекулятивні тренди різко змінюються. «Найпопулярніша послуга – переведення готівки у кошти на картці. Зараз... всі різко намагаються отримати електронні кошти. За купівлю безготівкових коштів платимо щонайменше 10%, а то й більше. Курс встановлюють щодня, який заманеться. Євро – 50 рублів, долар – 60 рублів», – розповідають запоріжці [21].

Один із дописувачів телеграм-каналу «Гнила черешня» влучно зауважує, що «після окупації, ті, хто був ніким – домогосподарки, неuki – поставали великими бізнесменами» [38]. У той час, коли тисячі успішних, енергійних та креативних власників великого, середнього чи малого бізнесу змушені були виїхати, їхнє місце посіли найбільш спритні та безпринципні ділки. Кількісний масштаб цієї штучно інспірованої групової мобільності можливо буде оцінити тільки після звільнення та встановлення всього кола підприємців-колабораціоністів, які втекли за «руським кораблем» чи опинились на лаві підсудних.

Висновки. По-перше, будь-яка економічна діяльність на підконтрольних ворогу територіях, незалежно від мотивів її організаторів, стає засобом легітимізації та укріплення окупаційної влади. Завдяки їй сплачуються «податки» до незаконних бюджетів, рубльові зарплати працівникам, зав'язуються корупційні зв'язки із російськими військовими, поліцейськими, співробітниками спецслужб, утверджуються «понятійні» правила соціально-економічних відносин, створюється ілюзія нормального повсякденного життя, поширюються нові стандарти споживання та споживчої поведінки. По-друге, за таких обставин значного поширення набувають колабораціоністські практики «цінових ножиць», гуртової скупівлі за безцінь сільськогосподарської продукції, маніпуляцій із курсом обміну гривень на рублі, «віджиму» майна у власників, що виїхали в еміграцію, заведення товарів із Росії або Криму. Їхнім результатом є формування лояльних до ворога соціальних груп, представники яких з кожним днем все тісніше інтегруються до системи окупаційної влади, а деякі з них навіть отримують офіційні посади чи повноваження збирати данину із певних сфер господарчої діяльності. На жаль, норми про відповідальність за економічний колабораціонізм у вітчизняному законодавстві прописано досить нечітко, а кримінальному переслідуванню можна однаково піддавати як самозваного власника «віджато» супермаркета, так і законного господаря маленького кіоску, що продовжував продавати хліб та молоко. В цьому напрямі законодавцям ще належить провести велику роботу. По-третє, впроваджуючи окупаційну валюту, ворог ставить собі за мету не тільки інтеграцію тимчасово окупованих територій до російської економіки та знищення торговельних зв'язків з Україною, але й створення абсолютно іншого споживчого простору, що відрізнить від нас

формами та способами ведення торгівлі, товарним асортиментом, ціновою політикою. За задумом загарбників, такі радикальні зміни повсякденного світу сприятимуть поширенню зневіри у тому, що щось ще можна змінити, зменшенню народного спротиву та збільшенню лояльності населення до Росії, «которая тут навсегда». Важливу роль у цих планах відіграють власники та управителі захоплених великих роздрібних мереж та гуртової торгівлі, а також афілійовані із ними представники маргінально-криміналізованих категорій («валютники», «обнальщики», контрабандисти тощо). Разом з тим всі ці псевдоінституціональні утворення існують рівно до того моменту, поки на наших землях халяйнує російський окупант, та підуть в небуття разом із поверненням українського прапора. На жаль, разом із ними не зникнуть численні соціальні наслідки російської окупації, зокрема, у сфері розподілу товарів і послуг, що може стати предметом подальших наукових розвідок.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Пер. з нім О. Погорілого. Київ : Основи, 1998. С. 137–139.
2. Шюц А. Структура повсякденного мислення. *Соціологіческие исследования*. 1988. № 2. С. 129–137.
3. Хоманс Дж. Возвращение к человеку. Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. Добренкова. М. : Издание международного университета бизнеса и управления, 1994. С. 46–61.
4. Зоська Я.В. Суспільство споживання та соціальні практики споживачів в Україні : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 350 с.
5. Щуст Н.Б. Соціологія торгівлі та брендингу як окрема спеціалізація в галузі соціально-поведінкових наук. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2022. Вип. 94. С. 75–87. DOI: <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.94.6>
6. Міценко Н.Г., Годунько Р.Б., Тимків Д.О. Соціальна відповідальність як основа розвитку кооперативної торгівлі на сільських територіях в умовах адаптації до змін у ринковому середовищі. *Підприємництво і торгівля*. 2019. № 25. С. 15–24.
7. Янішевська К.Д., Крісько А.С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. Вип. 4. С. 71–76. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4\(56\).269622](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4(56).269622)
8. Долгорученко К.О. Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 16–19. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.4>
9. Чальцева О. Категорія «колабораціонізм» як багатокomпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 56-60. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.9>
10. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти). *Северодонецьк : ЛДУВС*, 2020. 121 с.

11. Берднік І.В., Головка М.Б. Основні орієнтири відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінального правопорушення. *Нове українське право*. 2022. № 2. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.22>

12. Демографічна та соціальна статистика Запорізької області. URL: <https://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia>, дата звернення 17.01.2023

13. Телеграм-канал «СУКИ Мелітополя». URL: https://t.me/suki_melitopolya/158 (дата звернення 17.01.2023).

14. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Женева, 12 серпня 1949 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 17.01.2023).

15. Батурін А. «Ждем, когда Украина придет и нас спасет». Как живут и на что надеются в оккупированном Мелитополе. 16.03.2022. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/509562-kak-zhivut-i-na-chto-nadeyutsya-v-okkupirovannom-melitopole> (дата звернення 17.01.2023).

16. Герасименко О., Сорока А. «Всем объясняют главное – что тут теперь Россия и высовываться нельзя». Как живут люди в захваченном Мелитополе. 24.03.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-60851704> (дата звернення 16.01.2023).

17. Лебон Г. Психология масс. Пер. с франц. СПб : Питер, 2015. 224 с.

18. Телеграм-канал «СУКИ Мелітополя». URL: https://t.me/suki_melitopolya/361 (дата звернення 17.01.2023).

19. Штука Н. Как оккупанты захватили супермаркеты «Сильпо», «АТБ», «Эпицентр», но не научились ими управлять. 22.06.2022. URL: <https://forbes.ua/ru/company/profesiya-maroder-2-bogadelnya-yak-okupanti-zakhopili-supermarketi-atb-silpo-epitsentr-ale-ne-navchilis-nimi-keruvati-22062022-6702> (дата звернення 17.01.2023).

20. В окупації вулиці Мелітополя захоплює стихійна торгівля. 07.04.2022. URL: <http://zprz.city/news/view/v-okupatsii-vulitsi-melitopolya-zahoplyue-stihijna-torgivlya> (дата звернення 17.01.2023).

21. Що принесли в окупований Мелітополь так званий референдум та спроба анексії? 04.10.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-melitopol-aneksiya-tsinu/32064453.html> (дата звернення 16.01.2023).

22. Шурхало Д. «Гроші ходять німецькі, радянські й українські. І за всі разом нічого не можна купити» – зі спогадів про німецьку окупацію. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28659549.html> (дата звернення 17.01.2023).

23. Телеграм-канал «СУКИ Мелітополя». URL: https://t.me/suki_melitopolya/81 (дата звернення 17.01.2023).

24. Телеграм-канал «Коллаборанты Каменки и Энергодара». URL: <https://t.me/saparartists/341> (дата звернення 18.01.2023).

25. Телеграм-канал «Бердянск в оккупации». URL: https://t.me/berdyansk_oss/2484 (дата звернення 18.01.2023).

26. Фандоріна О. Окупація Бердянська залишила без роботи людей з курортної сфери. 18.07.2022. URL: <https://ukranews.com/ua/news/869632-okupatsiya-berdyanska-zalyshyla-bez-roboty-lyudej-z-kurortnoyi-sfery> (дата звернення 18.01.2023).

27. Набруско І. Соціокультурні особливості споживчої поведінки як категорії соціологічного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2012. № 3. С. 95–100.

28. Вернігор П. «Усі мої мрії були пов'язані з Україною. Їх зруйнували в один день». Три історії з Бердянська про життя в окупації. 23.06.2022. URL: <https://zaborona.com/try-istoriyi-z-berdyanska-pro-zhyttya-v-okupacziyi> (дата звернення 18.01.2023).

29. Юрченко Е. После потери Херсона оккупанты усиливают свой террор в Мелитополе. 23.12.2022. URL: <https://zn.ua/internal/posle-poteri-khersona-okkupanty-usilivajut-svoj-terror-v-melitopole.html> (дата звернення 18.01.2023).

30. Телеграмм-канал «СУКИ Мелитополя». URL: https://t.me/suki_melitopolya/301, https://t.me/suki_melitopolya/294 (дата звернення 18.01.2023).

31. Телеграмм-канал «СУКИ Мелитополя». URL: https://t.me/suki_melitopolya/354 (дата звернення 18.01.2023).

32. Духневич В.М. Особливості політико-правових уявлень громадян в умовах гібридної війни. Негативні психологічні явища у політико-правовій сфері в умовах військового конфлікту : монографія / за ред. В. Духневича. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. С. 30–35.

33. Телеграмм-канал «Вазелин». URL: <https://t.me/vazelinen/18426> (дата звернення 18.01.2023).

34. Янковський О. Триколори на будівлях та «пенсія» в рублях: які шанси РФ на «економічну окупацію» Херсонщини. 25.03.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novupny-pryazovuya-kherson-henichne-rubli/31770376.html> (дата звернення 18.01.2023).

35. Как живет Мелитополь в российской оккупации: Цены, доллар, зерно. URL: <https://zv.zp.ua/kak-zhivet-v-melitopol-v-rossijskoj-okkupacii-ceny-dollar-zerno> (дата звернення 18.01.2023).

36. Оккупанты отчитались о краже в Запорожской области 300 тысяч тонн зерна. 04.01.2023. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/okupanti-vidzvituvai-kradizhku-zaporizkiy-1672783806.html> (дата звернення 18.01.2023).

37. Янковський О. «Ближче ЗСУ – нижче курс рубля». В окупації на Півдні позбавляються російської валюти. 26.10.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/povupny-pryazovuya-khersonshchyna-melitopol-mariupol-rubli/32100253.html> (дата звернення 18.01.2023).

38. Телеграм-канал «Гнила черешня». URL: <https://t.me/gnilayacherexa/3977> (дата звернення 18.01.2023).

Zubchenko O. S. Trade as an institution of collaborationism in the temporarily occupied territories of Ukraine

The article is devoted to current problems of social relations in the sphere of trade in the temporarily occupied territories of Zaporizhzhia and Kherson regions. Based on the principles of theories of social action, social exchange and phenomenological understanding of everyday life, the author claims that during the occupation, trade becomes one of the key tools for strengthening the power of the invaders, creating the illusion of a normal life outside Ukraine, a channel of social mobility and a way of forming collaborator groups loyal to the enemy. The article pays attention to the legal and moral and ethical aspects of economic activity in uncontrolled areas, shows the methods of destroying Ukrainian retailing, and notes the institutional transformation, when the place of shopping networks convenient for the buyer is taken by spontaneous trade. The researcher concludes that the practice of forming "scissor prices" for food and industrial goods is aimed at economic

robbery of the occupied territories and draws relevant analogies with the actions of the communist and Nazi regimes on the territory of Ukraine in the 1930–40s. At the same time, it is stated that the change in the assortment of consumer goods due to the importation of products from Crimea and Russia has great symbolic significance for the constitution of a non-Ukrainian space of consumer behavior. Particular attention is paid to forced rubleization as a tool for the legitimization of new institutional orders, the final break with free Ukraine, and the resource robbery of the Ukrainian South through manipulation of the exchange rate, spheres of circulation of hryvnias and rubles, and quasi-economic activities related to occupation money. The author concludes that these pseudo-institutional practices have no objective socio-economic basis, exist exclusively on Russian bayonets and will disappear with the arrival of the Armed Forces.

Key words: *collaborationism, trade, money, forced rubleization, “price scissors”.*